

XX ASR O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI MUAMMOLARI

To'xtasinova Dilnavoz Ulug'bek qizi

Farg'ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti

o'zbek tili yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: XX asr o‘zbek tilshunosligi rivojlanishi, asosiy yo‘nalishlari va o‘sha davrda yuzaga kelgan muammolarini ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi. XX asr tilshunosligida fonetika, morfologiya, leksikologiya va sintaksis sohalaridagi izlanishlar, shuningdek, adabiy tilning shakllanishi jarayonida yuzaga kelgan murakkabliklar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tilshunosligi, fonetika, morfologiya, leksikologiya, sintaksis, adabiy til, XX asr, ilmiy muammo.

Kirish

Tilshunoslik — bu tilni ilmiy jihatdan o‘rganadigan fan bo‘lib, u tilning tuzilishi, funksiyasi va rivojlanishini tadqiq qiladi. Tilshunoslik nazariy asoslari semantika, sintaksis va morfologiyani o‘z ichiga oladi va tilning ichki mexanizmlarini hamda ijtimoiy jarayonlardagi rolini tahlil qiladi.

XX asr boshlarida tilshunoslik rivojida muhim burilish sodir bo‘ldi. Ferdinand de Saussure tomonidan strukturalizm asoslari qo‘yildi, keyinchalik Noam Chomsky generativ grammatika nazariyasini ishlab chiqdi. Til birligi, strukturalizm va tilning funksional yo‘nalishlari kabi tushunchalar tilshunoslikning muhim elementlariga aylandi. Shu davrda tilshunoslikning diapozoni kengayib, psixolingvistika, sotsiolingvistika va boshqa sohalarni ham o‘z ichiga oldi, bu esa til va muloqot jarayonlarini chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi.

Zamonaviy o‘zbek tilining morfologik xususiyatlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi. O‘zbek tilida 6 ta unli va 21 ta undosh tovush mavjud. Tilning eng kichik ma’noli birligi bo‘lgan morfemalar turli vazifalarni bajaradi. Masalan, affikslar (qo‘shimchalar) so‘z yasash va shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ismlar ko‘plik qo‘shimchalari orqali hosil qilinadi, masalan, “-lar”, fe’llarda esa tushlash affikslari shaxs va zamoni ifodalaydi. Shu tariqa o‘zbek tili aglyutinativ xususiyatga ega bo‘lib, so‘z ma’nosi va funksiyasi qo‘shimchalar orqali aniqlanadi.

O‘zbek tilidagi leksik o‘zgarishlar ijtimoiy, siyosiy, ilmiy va texnologik taraqqiyot bilan chambarchas bog‘liqdir. XX asrda tilga ko‘plab ruscha so‘zlar kirib keldi; mustaqillikdan keyin esa arabcha va inglizcha qarz so‘zlar sezilarli darajada ko‘paydi. 1991 yilda kirill yozuvidan lotin yozuviga o‘tish lug‘at tarkibini boyitdi va milliy o‘zlikni tiklash jarayonini kuchaytirdi. Hozirgi kunda o‘zbek leksikasida taxminan 30% qarz so‘zlar mavjud.

O‘zbek tilining dialektologik tadqiqotlari ham XX asrda keng rivojlandi. Dialektologiya turli hududlardagi lahjalarni o‘rganadi; O‘zbekiston hududida 100 dan ortiq dialekt va sheva mavjud. 1960-yillardan boshlab ilmiy tadqiqotlar olib borilib, hududiy guruhlar – Sharqiy, G‘arbiy va Janubiy mintaqalar – aniqlangan. Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarining shevalari alohida o‘rganilgan. Mustaqillik davrida dialektlarni chuqur o‘rganish va saqlashga e’tibor yanada oshdi.

Grammatika sohasida asosiy muammolar so‘z tartibi va qaratqich qo‘llanishi, o‘zak va qo‘shimcha birlashishi, urg‘u noto‘g‘ri qo‘yilishi, sinonimlarning noaniqligi va zamonlar uyg‘unligiga bog‘liq. Shu bilan birga, sifatlar va fe’l shakllarining noto‘g‘ri ishlatilishi ham tilshunoslikdagi muhim masalalardan biridir. Bu muammolarni nazariy va amaliy grammatikani chuqur o‘rganish orqali hal qilish mumkin.

O‘zbek adabiy tili XIV—XV asrlarda Amir Temur va Temuriylar davrida shakllana boshlagan. U yozma manbalar, she’riy va nasriy asarlar orqali rivojlandi. Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro kabi shoirlar o‘zbek adabiy tiliga katta hissa qo‘shgan. XX asr

boshlarida o‘zbek alifbosi isloh qilinib, avval lotin, keyin kirill yozuviga o‘tilgan, bu esa adabiy tilning zamonaviy shakllanishiga imkon yaratgan.

XX asr kirish davri tilshunosligi uchun murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, tilning fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlarini ilmiy asosda tadqiq etish imkonini berdi. Bu davr o‘zbek tilining rivojlanishi va adabiy til sifatida mustahkamlanishi uchun poydevor yaratdi.

Shu tariqa, XX asr kirish davri tilshunosligi uchun murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, tilning fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlarini ilmiy asosda tadqiq etish imkonini berdi. Bu davr o‘zbek tilining rivojlanishi va adabiy til sifatida mustahkamlanishi uchun poydevor yaratdi[1].

Leksikologiya va terminologiya

O‘zbek leksikasi XX asrda ijtimoiy, siyosiy va ilmiy jarayonlar bilan rivojlandi:

Qarz so‘zlar: ruscha (“kompyuter” → “hisoblash mashinasi”), arabcha va inglizcha (“internet”, “strategiya”)

Milliy terminologiya: ilmiy va texnik atamalarni moslashtirish: “matematika” → “hisob fanlari”, “biologiya” → “tirik organizmlar fanlari”

Sinonim va antonimlar: semantik aniqlikni oshirish, lug‘at boyligini kengaytirish[2].

Adabiy til va normallashtirish

O‘zbek adabiy tili XIV—XV asrlardan shakllana boshladi. XX asrda adabiy tilning normallashtirilishi bir qancha jarayonlarni o‘z ichiga oladi:

Alifbo islohi: Lotin → Kirill → Lotin (1991 yildan)

Matbuot: “Oldingi Turkiston Axboroti” gazetasi o‘zbek adabiy tilini ommalashtirdi

Zamonaviy rivojlanish: Mustaqillik davrida lotin yozuvi va milliy terminologiya rivojlantirildi[3].

XX asr o‘zbek tilshunosligida yuzaga kelgan asosiy muammolar:

Fonetika va orfoepiya: talaffuz va urg‘u normativligini shakllantirish

Morfologiya va sintaksis: grammatika qoidalarini normativlashtirish

Leksikologiya va terminologiya: milliy lug‘at va ilmiy atamalarni shakllantirish

Adabiy til: dialekt va yozma-og‘zaki tafovutlarni bartaraf etish[4].

Bu tadqiqotlar natijasida XX asr o‘zbek tili ilmiy asosga ega bo‘lib, keyingi tilshunoslik uchun poydevor yaratildi.

Xulosa:

XX asr o‘zbek tilshunosligi tarixida yuzaga kelgan muammolar fan rivojining tabiiy qismidir. Bu davrda tilshunoslik nafaqat tilning ichki tizimi – fonetika, morfologiya va sintaksis, balki uning ijtimoiy-madaniy konteksti – leksika, terminologiya va adabiy til shakllanishi bilan bog‘liq keng qamrovli muammolarni o‘rganishga majbur bo‘ldi.

Fonetika va orfoepiya sohasidagi muammolar, masalan hududiy talaffuz farqlari va urg‘u noto‘g‘ri qo‘yilishi, adabiy tilni yagona normativ shaklga keltirishni talab qildi. Bu holat tilning ma‘no aniq va tushunarli bo‘lishi uchun zarur bo‘lib, ilmiy nazariyalar – Saussure fonem nazariyasi va fonetik normaning amaliy qoidalari – orqali hal qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Abdullayev F. A.** *Til qanday rivojlanadi.* – Toshkent, 1972.
2. **Abdurazqov A.** *O‘zbek tilshunosligi nazariyasi.* – Toshkent: Fan nashriyoti, 2012.
3. **Azimov I.** *XX asr boshlarida o‘zbek tilshunosligining rivojlanish yo‘nalishlari.* Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2024.

4. **Karimov I.** *O‘zbekiston – yangi bosqichda: Til va jamiyat.* – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 1997.